

הסוגיא העשרים ושלוש (חלק ב) – שרשי אילן (ק ע"א-17-ק ע"ב-11)

(א) תנן: שרשין גבוהין מן הארץ שלשה טפחים – לא ישב עליהן. היכי דמי? אילימא דלא הדרוי כייפי, פשיטא! צריכא למימר? אלא לאו אע"ג דהדרוי כייפי? לעולם דלא הדרוי כייפי ולא צריכא, דצדו אחד שוה לארץ.

(ב) איתמר: שרשי אילן הגבוהין מן הארץ שלשה טפחים או שיש חלל תחתיהן שלשה טפחים, אע"פ שצידו אחד לארץ שוה הרי זה לא ישב עליהן לפי שאין עולין באילן ואין ניתלין באילן ואין נסמכין. ולא יעלה מבעוד יום לישוב שם כל היום כולו, אחד אילן ואחד כל הבהמה. אבל בור ושיח ומערה וגדר: מטפס ועולה מטפס ויורד אפי' הן מאה אמה ואפילו כל היום כולו.

(ג) [1] תני חדא: עלה – אסור לירד, ותניא אידך: עלה – מותר לירד.

- < 1 > לא קשיא; כאן מבעוד יום, כאן משחשיכה.
 < 2 > איבעית אימא: הא והא משחשיכה ולא קשיא; כאן בשוגג, כאן במזיד.
 < 3 > ואיבעית אימא: הא והא בשוגג; מר סבר קנסו שוגג אטו מזיד ומר סבר לא קנסו שוגג אטו מזיד.
 < 4 > אמ' רב הונא בריה דרב יהושע, כתנאי:

הניתנין במתנה אחת שנתערבו בניתנין מתנה אחת ינתנו במתנה אחת. מתן ארבע במתן ארבע – ינתנו במתן ארבע. מתן ארבע במתן אחת – ר' אליעזר אומר: ינתנו מתן ארבע. ר' יהושע אומר: מתן אחת. ר' אליעזר אומר: הרי עובר על בל תגרע! א"ר יהושע: הרי הוא עובר על בל תוסף! א"ר אליעזר: לא נאמר בל תוסף אלא כשהוא בעצמו. א"ר יהושע: לא נאמר בל תגרע אלא כשהוא בעצמו. ועוד א"ר יהושע: כשנתתה, עברת על בל תוסף, עשיתו בידך. כשלא נתתה, עברת על בל תגרע ולא עשיתו בידך.

לר' אליעזר דאמ': קום עשה עדיף, עלה – מותר לירד. לר' יהושע דאמ': שב ואל תעשה עדיף, עלה – אסור לירד.

ממאי? דילמ' עד כאן לא קאמ' ר' אליעזר התם דכי יהיב קא עביד מצוה אבל
 הכא דלא קא עביד מצוה – לא?! אי נמי, עד כאן לא קאמר ר' יהושע
 התם דכי לא יהיב לא קא עביד איסורא, הכא דכי קא עביד איסורא – לא!

30

[2] תני חדא: אחר אילן לח ואחר אילן יבש,
 ותניא אידך: בד"א? בלח, אבל ביבש – מותר.

< 1 > אמ' רב יהודה: לא קשיא; כאן בשגזעו מחליף, כאן בשאין גזעו מחליף.
 גזעו מחליף, יבש קרית ליה?!

< 2 > אלא אידי ואידי בשאין גזעו מחליף ולא קשיא: כאן בימות הגשמים.
 בימות החמה הא קנתרי פירי? בדליכא פירי.

35

והא קנתרי קינסי! בגדודא.

והא רב איקלע לאפסטיא ואסר בגדודא! רב, בקעה מצא וגדר בה גדר.

חילופי הנוסחאות

[2] **צריכא למימר** בענף מד ליתא לתיבות אלו. [4] **איתמר** מונח הציטוט של הברייתא, 'איתמר', מופיע בכ"י אוקספורד ובמגיד משנה (שבת כא ח), ולפי עדותו של בעל דקדוקי סופרים (קצה ע"ב, אות ע) הוא מופיע גם ברי"ף כתב יד. ואילו ברבינו חננאל: "דתניא", אך ביתר עדי הנוסח: "תנו רבנן", מונח המסמן ככל הנראה תחילת סוגיא. ראו להלן בגוף הפירוש למשמעות שינוי זה. [14] **ואיבעית אימא** ברבינו חננאל (ק ע"א ד"ה תני חדא, עמ' ריח) איתא: "והני מילי מבעוד יום, אבל אם עלה משחשיכה – אסור. איבעית אימא: לעולם בשעלה משחשיכה, ואם בשוגג – ירד; במזיד – לא ירד". כלומר, מופיעים רק שני התירוצים הראשונים. מאידך, בקטע כריכה⁵¹⁸, מופיע תירוץ נוסף הקודם לכל התירוצים שביתר עדי הנוסח: "לא קשי' הא בימות החמה הא בימות הגשמים ואי אי' הא והא בימות הגשמי' ולא קשי' הא מבעוד יום...". [14] **מר סבר קנסו שוגג אטו מזיד ומר סבר לא קנסו שוגג אטו מזיד** כך מופיע בענף או, אבל בענף מד הסדר שונה: "והכא בקנסו שוגג אטו מזיד קא מיפלגי מר סבר קניסנן ומר סבר לא קניסנן". [38] **בגדודא** בכ"י אוקספורד: "גדודא"; בכ"י וטיקן: "גרודה"; בכ"י מינכן: "גדיר"/"גדורא" (הקריאה קשה מאוד גם בעותק הדיגיטלי וכבר כתב בעל דקדוקי סופרים [קצו ע"א, אות י] על אחת מן ההופעות: "איני יכול לקרותו"); דפוס ראשון: "גדודא"/"גדוד"; קטע כריכה⁵¹⁸: "גדורא"; דפוס פאס (על פי דקדוקי סופרים, שם): "גדור"/"גדורא". וראו סוקולוף, מילון ארמית בבליית, עמ' 299, ערך גרדא.

מסורת התלמוד

[1] **שרשין גבוהין מן הארץ משנה עירובין י ח.** [4-9] **שרשי אילן** תוספתא ב יג-יד (עמ' 96). [16 – 25] **הניתנין במתנה... בידך משנה זבחים ח י;** תוספתא זבחים ח כג (עמ' 492). [31] **תני חדא אחד אילן לח ואחד אילן יבש** ירושלמי ביצה ה ב, כג ע"א.

רש"י

דהדרי כפי ואשמעינן דלא ישב על הכפיפה, דאי על הגבוהין, אכתי לא אשמעינן אלו הן משום שבות: לא עולין באילן, במסכת ביצה (לז ע"ב). **דצדו אחד שוה לארץ** שהקרקע גבוה בצדו האחד, מודה רבה היכא דשלושת צדיו גבוהין מן הארץ דאסור. **ואין ניתנין באילן** אשטנדליי"ר. **בור שיח ומערה** בין שיש בהם מים בין שאין בהם מים. **מטפס רנפיי"ר**. **מטפס ויורד** דטעמא לאו משום דטרחא הוא, אלא שלא יתלוש מן המחובר במתכוין. **אם עלה באילן**, אסור לירד, דכל דרך ירידתו הוא משתמש במחובר. **מבעוד יום** וקדש עליו היום – לא קניסנן ליה, ויורד. **הניתנין במתנה אחת וכו'** כגון דם הבכור שנתערב בדם בכור אחר. **ינתנו במתנה אחת ועולה אותה מתנה לזה ולזה**. **מתן ארבע במתן ארבע** דם חטאת שנספך לדם חטאת זו – ינתנו לארבע מתנותיו, ועולה לזו ולזו. **ינתנו במתן ארבע** דקסבר קום עשה מצוה עדיף. אף על גב דבהך עשיית מצוה איכא צד עבירה דעבר אבכור על כל תוסוף, אתי עשה דחטאת דכתיב (ויקרא ד ל): "ונתן על קרנות", ודחי לבל תוסוף דבכור. **ורי יהושע אומר נותנו במתנה אחת** כיון דקיימא לן כל הניתנין על מזבח החיצון שנתנן במתנה אחת כיפר, הכא דלא אפשר סמכינן עליה אפילו לכתחילה ולא עבריןן אבל תוסוף, ואי משום כל תגרע דחטאת, כדקאמר טעמא מוטב שיעקר כל תגרע מאליו, שהוא יושב ואינו עוקר הלאו בידים, מעבור על כל תוסוף שהוא עוקרו בידים. **הכי נמי יורד** דהא ירידה מצוה היא, דהא כל זמן שהוא יושב הרי הוא משתמש, הלכך, אף על גב דהשתא משתמש תשמיש אחר יותר ויותר, מצוה עדיף דהא עביד מצוה דמקיים עשה. **לא קא עביד מצוה פורש מן העבירה** הוא, אבל קיום מצוה אין כאן. **דלא קא עביד איסורא** כשהוא יושב ואינו נותן, הלאו ד"בל תגרע" והעשה ד"ונתן על קרנות" נעקרין מאליהן, אבל זה – ישיבתו תשמיש הוא, והוא משתמש באילן. **יבש** שאין בו לחלוח, ולא מחובר הוא. **בימות החמה יבש מותר**, דליכא אפילו משום מראית העין, שהרי ניכר לכל שהוא יבש שאינו מוציא עלין. והא דתני אסור, בימות הגשמים, שאין ניכר בין לח בין יבש ואיכא משום מראית העין. **קא נתרי פירי** שנשארו בו משנה שעברה ואתי למשרי ביה תלישה דלח, נהי דעליה דיבש אטו עליה דלח לא גזרינן, דהיא גופא גזירה, מיהו, תלישה אטו תלישה גזרינן. **בגדודא** יהור שנשרו ענפיו כולם. **בקעה מצא** כלומר אינן בני תורה שידעו להזהר, כבקעה זו שאין לה שומר והכל פרוץ.

פירוש הסוגיא

תקציר

בפירוש לחלקה הראשון של הסוגיא (כג/א) העליתי את ההשערה שהלכה הדומה לברייתא המובאת בסוגייתנו (ב) שימשה את עורך המשנה כשניסח את משנתנו: "שרשיו גבוהין מן הארץ שלשה טפחים – לא ישב עליהם". חלקה הראשון של הסוגיא (א), הכולל בתוכו שאלת מבוא, משמש כאמצעי ספרותי שתכליתו ציטוט הברייתא (ב). ואילו בחלקה השלישי של הסוגיא (ג) מוצעות שתי הוספות, מעין גלוסות לברייתא המופיעה בחלקה השני של הסוגיא (ג)^[2]. לכל אחת מהגלוסות שתי ורסיות הפכיות המצוטטות בעזרת המונחים 'תני דא' ו'תניא אידך'. בעלי הגמרא דנים בוורסיות אלו בהרחבה ומבקשים לפשר ביניהן (ג)^[2] <1, 2>.

מבוא

את חלקה הנוכחי של הסוגיא ניתן לחלק לשלושה: הקטע הראשון (א) מכיל שאלת מבוא המשמשת כאמצעי ספרותי שתכליתו ציטוט הברייתא; הקטע השני (ב) מכיל את הברייתא; הקטע השלישי (ג) מכיל שני דיונים שונים שכל אחד מהם מציג חילופי נוסח בברייתא וניסיונות פישור ביניהם. בפירושו לחלקה הראשון של הסוגיא העלינו את ההשערה שהלכה הדומה לברייתא המובאת בסוגייתנו שימשה את עורך המשנה כשניסח את משנתנו: "שרשיו גבוהין מן הארץ שלשה טפחים – לא ישב עליהם". ובכל אופן, ציטוט הברייתא בסוגייתנו מובן בעקבות הזיקה בין שני המקורות.

(א) פשיטא

בחלק זה דחו את האפשרות הפשוטה שלפיה מטרת המשנה היא לאסור ישיבה על שורשים הגבוהים מן הארץ שלושה טפחים. במקום האפשרות הטריטוריאלית העלו הצעה חדשה: "אלא לאו אע"ג דהדרי כייפי?" (א), כלומר האם לא באה משנתנו ללמד שאפילו על שורשים¹ החוזרים ונכפפים אסור לישוב! לפי תפיסתנו של בעל הגמרא ראויה הצעה זו להידחות שכן היא מנוגדת למסקנת בעל הסוגיא (בחלקה הראשון של הסוגיא) שלפיה הלכה כרבה, שקבע: "שרשי אילן הבאין מלמעלה משלשה לתוך שלשה – מותרין"^[1].² מיהרו אפוא דחו: "לעולם דלא הדרי כייפי" (א) והטעימו מדוע בכל זאת יש כאן חידוש: "דצדו אחד שוה לארץ" (א).

המלאכותיות המגולמת ב'פשיטא'³ והקושי שבהצעה המחודשת העתידה להידחות מרמזים על כך שמטרת המהלך הרטורי האמור היא הצגת 'השורה התחתונה', כלומר משנתנו חידשה שאפילו במקרה 'דצדו אחד שוה לארץ' אסור לישוב על השורשים. יש אפוא לקרוא קטע זה מסופו לתחילתו ולהסיק שהמשפט 'דצדו אחד שוה לארץ' מונח בבסיסו של המהלך ותכליתו הבאת הברייתא הנוקטת מטבע זה ממש: "אע"פ שצידו אחד לארץ שוה" (ב).

1 לשיטת בעל גאון יעקב (עיינו בפירוש לחלקה הראשון של הסוגיא, עמ' 194, הערה 7), החידוש המוצע כאן הוא שאסור לישוב אפילו על חלקו העליון של השורש. פירוש זה מתאים ללשון הגמרא. לשיטת המאירי, שאותה הערפנו לעיל, החידוש המוצע כאן הוא שאסור לישוב אפילו על חלקו הנמוך והנכפף של השורש. פירוש זה מבוסס כמובן על ניתוח חלקה הראשון של הסוגיא ואינו עולה בהכרח מניתוח הסגנון כאן.

2 אמנם ברור שאין כאן ניסיון של ממש להביא ראיה לשיטת רב ששת ולדחות את שיטת רבה, שהרי הצגת דעות האמוראים ואף רמיות בעלי הגמרא כאיזה צד יש להכריע נסתיימה כבר בחלקה הראשון של הסוגיא.

3 על המונח 'פשיטא' ראו הלבני, בבא קמא, עמ' רל, הערה 5; הלוי, פשיטא, עמ' 129; כהן, ביקורת; זייני, הסבוראים, עמ' 219-226.

אכן, מצאנו שרבינו חננאל (ק ע"א ד"ה דהוה סליק באיפומא, עמ' ריח) קושר בפירושו חלק זה של הסוגיא לחלקה הבא: "ומשני לעולם דלא הדרי כיפין והא קמשמע לן דאף על גב דצידו אחד שוה לארץ אסור, דתניא: שרשי אילן שגבוהין מן הארץ ג' טפחים..." מונח הציטוט של הברייתא: 'איתמר', המופיע בכ"י אוקספורד ובעדים עקיפים אחרים,⁴ או המונח 'דתניא' בגירסתו של רבינו חננאל, מסייעים לפרשנות זו הקושרת בין שני חלקי הסוגיא. אולם ביתר עדי הנוסח איתא: "תנו רבנן", מונח המסמן ככל הנראה תחילת סוגיא,⁵ ועל פי הבנה זו קבעו בדפוס ראשון נקודתיים קודם הברייתא.

(ב) ברייתא שרשי אילן

הלכה כמעט זהה⁶ לזו המובאת בסוגייתנו מופיעה בתוספתא ב יג-יד (עמ' 96):

תוספתא	בבלי
שרשי אילן שהן גבוהין מן הארץ שלשה טפחים או שיש חלל תחתיהן שלשה טפחים אע"פ שהן שוין לארץ מרוח אחת לא ידרוס ויעבר עליהן ממקום למקום	שרשי איל' הגבוהין מן הארץ שלשה טפחים או שיש חלל תחתיהן שלשה טפחי' אע"פ שצידו אחד לארץ שוה
ולא ישב עליהן ולא יסמוך עליהן לפי שאין עולין באילן ואין נתלין באילן ואין נמכין על האילן	הרי זה לא ישב עליהן לפי שאין עולין באילן ואין נתלין באילן ואין נסמכין
לא יעלה לאילן מבעוד יום כדי שתחשך וישב שם כל אותו היום אחד אילן ואחד כל הבהמה	ולא יעלה מבעוד יום לישוב שם כל היום כולו אחד אילן ואחד כל במה
אבל שיח בור ומערה וגדר מטפס ועולה מטפס ויורד אפי' מאה אמה	אבל בור ושיח ומערה וגדר מטפס ועולה מטפס ויורד אפי' הן מאה ואפי' כל היום כולו

הפרק בתוספתא שאליו משתייכת הלכה זו עוסק בדיני עירוב. הלכות יא-טו בפרק זה דנות בעניינים הקשורים להנחת העירוב והברייתא שלנו מופיעה באמצע אותו דיון, בין "נתנו באילן" שבריש הלכה יג ל"נתנו במגדל" שבהלכה טו. ניכר אפוא שהברייתא זרה לדיון, ויש להניח שקבעוה שם, בהלכה יג, משום שהלכה זו עוסקת באופן שבו יש להניח עירוב על אילן. הסברה שלפיה הברייתא אינה מצויה במקומה הטבעי מתאשרת מעיון בקטע גניזה שהביא ר"ש ליברמן⁷

4 ראו במדור חילופי הנוסחאות.

5 אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 879) קיבל את שיטת הגאונים שלפיה לשון 'תנו רבנן' מרמזת על כך שמדובר בברייתא הידועה לכל החכמים (ראו איגרת רב שרירא גאון, עמ' 39). לפי שיטה זו, ברייתות אחרות שנפלו בהן שיבושים לא זכו להיקבע ולהיגרס על ידי הכל והן צוינו במונחים 'תניא' ו'תנא' (ראו איגרת רב שרירא גאון, עמ' 41. ראו גם: תשובות הגאונים [הרכבי] סימן ריח; יד מלאכי סימן תרנח; שיטה מקובצת לבבא קמא יט ע"א ד"ה ולימא בשם הר"ש משאנן: "הרבה ברייתות יש שאינם ידועים לאמוראים והרבה פעמים אמוראים חולקים ואומר עליה התלמוד תניא כותיה דפלוני. ושמא יש לומר דת"ר ידוע לכל כמו משנה..."; אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 244-245). אלבק סבר לעומת זאת ש"לאמיתו של דבר ההבדל בין תנו רבנן לתניא אינו אלא ענין של סגנון בלבד" (מבוא לתלמודים, עמ' 23). לדעתו, "תניא" נאמר לפני ברייתות המתחילות בשם חכם כגון ר' פלוני אומר, אמר ר' פלוני (היה ר' פלוני אומר), אמרו לו ר' פלוני, אמר להם ר' פלוני. אבל שאר הברייתות מתחילות בלשון תנו רבנן". פרידמן (תוספתא עתיקתא, עמ' 243) רמז לאחרונה שלמונח 'תנו רבנן' יש משמעות ספרותית-סידורית המסמנת תחילת סוגיא.

6 ההבדל העיקרי בין הברייתא כפי שהיא מופיעה בסוגייתנו לבין הברייתא כפי שהיא מופיעה בתוספתא הוא חסרונה של השורה "לא ידרוס ויעבר עליהן ממקום למקום" בברייתא שבבבלי. ייתכן ששורה זו חסרה מן הברייתא בבבלי בשל סמיכותה לסוגיא כז, 'אסור לאדם שיהלך על גבי עשבים בשבת', ק ע"ב, אשר בה מתבררת השיטה הבבליית שלפיה מותר לדרוך על שורשים. ראו בפירוש הסוגיא שם. והשוו ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 336-49.

7 ראו ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 336-48.

ואשר בו מופיעה הברייתא בסוף אותו פרק ולא באמצעו. עובדות אלו, אפשר שהן מרמזות על כך שהברייתא עצמה נוספה לתוספתא בשלב מאוחר ושמקורה בסוגייתנו הבבלית.

(ג) מבוא

בחלק זה של הסוגיא מוצעות שתי הוספות, מעין גלוסות לברייתא המופיעה בחלקה השני של הסוגיא. לכל אחת מהגלוסות שתי ורסיות הפכיות המצוטטות בעזרת המונחים 'תני חדא' ו'תניא אידך'. מסתבר, כפי שהציע ר"ד הלבני (עמ' רס), שגלוסות אלו ניטלו מברייתות ערוכות ושלמות אלא שנתנסחו כאן בקיצור. כך לדוגמה, בירושלמי ביצה ה ב, כג ע"א מצאנו את הברייתא: "תני: אין עולין באילן בין לח בין יבש", שממנה (או ממקור דומה לה) נוצרה הגירסא הפרגמנטרית בסוגייתנו: "אחד אילן לח ואחד אילן יבש".

[1] (ג) תני חדא עלה אסור לירד ותניא אידך עלה מותר לירד

בעלי הגמרא העלו אפשרויות המפחיתות את המתח בין הורסיות החלופיות או אף מבטלות לחלוטין את המחלוקת ביניהן. בנוגע לגלוסה הראשונה העלו בעלי הגמרא שלוש אפשרויות של פישור בין הגירסאות. לאחר מכן הובאה גישה נוספת של האמורא רב הונא בריה דרב יהושע. לדידו אכן קיימת מחלוקת בין שתי הגירסאות וכל אחת מהן משקפת שיטה תנאית מסוימת.

[1] (ג) < 3 - 1 >

האיסור לעלות לאילן מבעוד יום ודאי קל מן האיסור לעלות משחשכה. הבנה פשוטה זו היא שעמדה בבסיס החלטתו של בעל הברייתא לשלול את מה שעלול היה לעלות על הדעת, ולהוסיף: "ולא יעלה מבעוד יום לישיב שם כל היום כולו".⁸ הבחנה בסיסית זו שימשה את מנסחי התירוץ הראשון: "כאן מבעוד יום, כאן משחשיכה" [1] (ג) < 1 >. על בסיס תירוץ זה נצטרפו עוד שתי אפשרויות המגשרות בין שתי הגירסאות החלוקות. שלושה תירוצים אלו מופיעים באותו סדר גם בסוגיא הבבלית שבת ג ע"ב. בסוגיא שם, העוסקת בעניין "היתה ידו מלאה פירות והוציאה לחוץ", הובאה גלוסה אחת בשתי ורסיות: "תני חדא: אסור להחזירה, ותניא אידך: מותר להחזירה". מסתבר ששלושה תירוצים אלו הועתקו מסוגייתנו,¹⁰ שהרי התירוץ הראשון, כפי שהערנו, הוא תוצר של הבחנה דקה העולה דווקא מן הברייתא שבסוגייתנו.

[1] (ג) < 4 >

רב הונא בריה דרב יהושע, אמורא בן הדור החמישי,¹¹ ביקש לְדַמּוֹת את מחלוקתם של ר' אליעזר ור' יהושע במשנה זבחים ח י למחלוקת הגירסאות בגלוסה הראשונה. ר' אליעזר ור'

8 בעניין זה: האם האיסור לעלות מבעוד יום הוא איסור עצמאי, ראו דיון למדני אצל רש"י ברואדא, עמ' קצו, הערה 209.
9 הלבני (עמ' רס) טען שתירוץ הגמרא: "כאן מבעוד יום, כאן משחשיכה", אינו מתאים לברייתא, הנוקטת במפורש: "ולא יעלה לאילן מבעוד יום". בשל אי התאמה זו הציע הלבני, בניגוד למשתמע ממהלך הסוגיא, שהגלוסות והדיון שבעקבותיהן מתייחסים למקור תנאי אחר ולא לברייתא המצוטטת בסוגייתנו. לשיטתנו, כאמור, ההפך הוא הנכון. אזהרת הברייתא: "ולא יעלה מבעוד יום", היא ששימשה בסיס לתירוצם לבעלי הגמרא "כאן מבעוד יום, כאן משחשיכה". אגב, הלבני עצמו (שם, הערה 5) הודה שתירוץו של רב הונא בריה דרב יהושע מתאים דווקא להנחה שלפיה הגלוסות והדיון שבעקבותיהן מתייחסים לברייתא שלנו.

10 השו"י: הלבני, שבת, עמ' ה, הערה 6.

11 ראו אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 406, 417-418.

יהושע נחלקו בעניין דמים של קרבנות שנתערבו. במקרה שתואר שם מדובר בדמים שאת חלקם מוטל לזרוק ארבע פעמים¹² ואת חלקם פעם אחת בלבד. הבעיה העומדת לדיון במשנה זו היא כמה פעמים יש לזרוק דמים מעורבים אלו, פעם אחת או ארבע פעמים? זריקת הדמים ארבע פעמים בעייתית משום שאז, גם הדמים האמורים להיזרק רק פעם אחת ייזרקו ארבע פעמים ובכך יעבור הזרוק על איסור 'בל תוסף'. מאידך, זריקת הדמים רק פעם אחת בעייתית גם היא שכן אז הדמים האמורים להיזרק ארבע פעמים ייזרקו רק פעם אחת ובכך יעבור הזרוק על איסור 'בל תגרע'.

ר' יהושע פסק שיש לזרוק את הדמים המעורבים רק פעם אחת. לדעתו, "לא נאמר בל תגרע אלא כשהוא בעצמו", כלומר על איסור בל תגרע לא עוברים כאשר הדם מעורב בדמים אחרים.¹³ עוד טען ר' יהושע שאף אם נניח שאיסור בל תגרע חל אפילו במקרה שבו הדמים מעורבים הרי שהעברה נעברת במקרה זה ללא מעשה בידיים. אבל אם יזה האדם ארבע פעמים הוא יעבור על איסור בל תוסף בידיים, כלומר במעשה אקטיבי. לעומתו סבר ר' אליעזר שאין להימנע מלבצע את מצוות הזריקה בשלמותה¹⁴ ויש לזרוק את הדמים ארבע פעמים. ר' אליעזר התייחס לטיעונו הראשון של ר' יהושע וקבע כנגדו ש"לא נאמר בל תוסף אלא כשהוא בעצמו", כלומר אין עוברים על איסור בל תוסף כאשר הדם מעורב בדמים אחרים. מאידך, לטיעונו השני של ר' יהושע הוא לא התייחס. עובדה זו מתבהרת מעיון במקבילה שבתוספתא זבחים ח כג (עמ' 492): "אמר ר' אליעזר: עדיין דבר שקול, מי מכריע? אמר לו ר' יהושע: אני אכריע. כשאני עושה בידי נמצאתי עובר על לא תעשה והרי הוא בידי. כשאני מניחה כמות שהוא נמצאתי עובר על לא תעשה ואינה בידי".

רב הונא בריה דרב יהושע ביקש להסיק מדברי ר' אליעזר במשנת זבחים ש"קום עשה עדיף", כלומר במקרה שבו חיוב ואיסור כרוכים זה בזה עדיף לקיים את החיוב אף שגם האיסור יתקיים. ועוד ביקש רב הונא בריה דרב יהושע להסיק ששיטת ר' יהושע היא ש"שב ואל תעשה עדיף", כלומר כשחיוב ואיסור כרוכים זה בזה עדיף להימנע ממעשה שיביא בהכרח את האיסור. אמנם, לגבי שיטתו של ר' יהושע ניתן בהחלט להסיק שבמקרה שבו יש חיוב ואיסור, "שב ואל תעשה עדיף", שהרי ר' יהושע השתמש בטיעון 'עשיתו בידך...' אפילו בהנחה שאיסור בל תגרע חל גם בדמים מעורבים. דא עקא, לגבי ר' אליעזר לא ניתן להסיק מה תהא גישתו במצב מורכב שבו יש חיוב ואיסור. הרי כבר נתבאר לעיל שר' אליעזר פסק שיש לזרוק ארבע פעמים דווקא משום שבמקרה זה לא ניצב איסור כנגד החיוב, שכן איסור בל תגרע אינו חל "אלא כשהוא בעצמו"! אבל מובן שלא ניתן להסיק מה תהא שיטתו במקרה מורכב שבו עומדים בפנינו חיוב ואיסור.

במקרה דנן ההיתר והאיסור אכן כרוכים בפעולה אחת, שהרי ירידה מן האילן מחויבת כדי למנוע את המשך ההישארות האסורה על האילן,¹⁵ אך בפעולה זו עצמה כרוך איסור שימוש באילן!¹⁶ נמצא שאמנם ניתן לטעון שגירסת "עלה – אסור לירד" מתאימה לשיטת ר' יהושע הסובר ש"שב ואל תעשה עדיף", אך אין כל אפשרות להשוות את שיטת ר' אליעזר במשנת זבחים לגירסת "עלה – מותר לירד". אכן, בעלי הגמרא דחו השוואה היפותטית זו: "ממאי? דילמא עד כאן לא קאמר ר' אליעזר התם דכי יהיב קא עביד מצוה, אבל הכא, דלא קא עביד מצוה – לא? אי נמי, עד כאן לא קאמר ר' יהושע התם דכי לא יהיב לא קא עביד איסורא, הכא, דכי קא עביד איסורא – לא!".

12 עיינו: רש"י ותוספות ק ע"א ד"ה מתן ארבע במתן ארבע.

13 במקבילה שבתוספתא זבחים ח כג (עמ' 492) מתבהרים הדברים: "אמר ר' יהושע: לא נאמר בל תגרע אלא כשהוא בעצמו וגרע אתה ממנו כשהוא עם אחרים". על היחס בין שני המקורות ראו פרידמן, תוספתא עתיקתא, עמ' 286-288.

14 רש"י (ק ע"א ד"ה ינתנו במתן ארבע) כתב: "דקסבר: קום עשה עדיף, אף על גב דבהך עשיית מצוה איכא צד עבירה, דעבר אבכור על בל תוסף, אתי עשה דחטאת דכתיב: 'ונתן על קרנות' (ויקרא ד), ודחי לבל תוסף דבכור". ברם נראה שאין כל צורך בשימוש בכלל 'עשה דוחה לא תעשה'. כאמור, לדעת ר' אליעזר, במקרה זה לא עומד איסור כנגד חיוב שהרי "לא נאמר בל תוסף אלא כשהוא בעצמו". ממילא, גם קשייתם של הראשונים (ראו רבינו פרץ [ק ע"א ד"ה א"ר יהושע וכו', עמ' שג] ובהערות המהדיר שם), מדוע לשיטת ר' יהושע לא תדחה מצוות עשה ליתן ארבע את הלאו בל תוסף, ראויה להידחות. הרי ר' יהושע אמר שלאו דבל תגרע קיים "אלא כשהוא בעצמו", אבל במקרה דנן אין איסור כלל!

15 כדברי רש"י (ק ע"א ד"ה ה"צ יורד): "דהא ירידה מצוה היא, דהא כל זמן שהוא יושב הרי משתמש".

16 ראו רש"י (ק ע"א ד"ה אם עלה באילן): "דכל דרך ירידתו הוא משתמש במחומר".

(ג) [2] תני חדא אחד אילן לח ואחד אילן יבש ותניא אידך בד"א בלח אבל ביבש מותר

בפיסקא זו הובאה גלוסה נוספת, אף היא בשתי ורסיות, המתייחסת למצבו של האילן שלגביו תקף האיסור. לפי גירסא אחת, האיסור ליבש ולהשתמש באילן תקף דווקא כאשר האילן לח אבל לא כאשר הוא יבש.¹⁷ ואילו לשיטה השנייה האיסור תקף בכל אופן, בין בלח בין ביבש. רב יהודה ביקש לפשר בין שתי הגירסאות ולטעון שבאופן עקרוני הן אינן חלוקות [ג]2 > 1 <. לדעתו, שתי הגירסאות מדברות על מצבים שונים: ה'תני חדא' מתייחס למצב שבו גזע האילן ממשיך להחליף, כלומר כשיש בו חיות, ולכן קבע: "אחד אילן לח ואחד אילן יבש". ה'אידך', לעומת זאת, מתייחס למקרה שבו האילן יבש לחלוטין, ולכן קובע: "אבל ביבש – מותר".¹⁸

תירוץ זה נדחה על ידי בעלי הגמרא משום שאילן שגזעו 'מחליף' ודאי אינו נקרא 'יבש' וקשה אפוא להניח שזה פירוש הברייתא. בעלי הגמרא הציעו הצעה נוספת שגם לפיה אין מחלוקת עקרונית בין שתי הגירסאות: "אלא אידי ואידי בשאין גזעו מחליף ולא קשיא: כאן בימות הגשמים [ג]2 > 2 <". רש"י פירש: "יבש מותר, דליכא אפילו משום מראית העין, שהרי ניכר לכל שהוא יבש, שאינו מוציא עליו, והא דתני אסור, בימות הגשמים, שאין ניכר בין לח בין יבש ואיכא משום מראית העין". לכאורה אין הכרח להכניס את שיקול 'מראית העין' לענייננו. וכבר הציע רבינו חננאל¹⁹ שיתכן שבעלי הגמרא התכוונו לומר שבימות הגשמים אסור להשתמש אפילו באילן יבש שכן הוא אינו יבש באופן מוחלט, אבל בימות החמה אילן יבש מיובש לחלוטין ואז מותר להשתמש בו.

על התירוץ האחרון הקשתה הגמרא: "בימות החמה הא קנתרי פירי!", כלומר, הרי בימות החמה, שימוש באילן, אפילו הוא יבש, עלול להשיר את פרותיו.²⁰ לכך השיבה הגמרא: "בדליכא פירי". על כך הקשו שוב: "והא קנתרי קינסי", כלומר, עדיין, ענפים יבשים דקים²¹ עלולים לנשור. על כך חזרו והשיבו: "בגרדא",²² כלומר מדובר באילן 'מגורד', חסר כל ענפים. על כך תמחו: "והא רב איקלע לאפסטיא"²³ ואסר בגרדא!, והשיבו: "רב, בקעה מצא וגדר בה גדר". כלומר אין להביא ראיה ממעשהו של רב, שלא נהג כעיקר הדין.

משהו על הביטוי 'רב, בקעה מצא וגדר בה גדר'

בשלושה מקומות בתלמוד הבבלי²⁴ נזכר הביטוי 'רב, בקעה מצא וגדר בה גדר'. בהשראת הפסוק בבראשית יא ב: "וימצאו בקעה... על כן קרא שמה בבל...", ראו לומר על רב, שבא לבבל: "בקעה מצא". 'בקעה' מציינת לא רק אזור גאוגרפי-טופוגרפי מסוים, כפי שמשמע מן המקרא,

17 ייתכן שלשיטה זו אילן יבש אינו אלא כעץ בעלמא ולכן מותר להשתמש בו.
18 אבל רבינו חננאל (ק ע"א ד"ה תני חדא אחד, עמ' ריח) מפרש באופן שונה: "זפריק רב יהודה, הא דתני: אסור, בשאין גזעו מחליף, והא דתני: יבש מותר, בשגזעו מחליף". וכבר תמה מהדיר חידושי רבינו חננאל בש"ס וילנא על שיטה זו: "לכאורה צ"ל להיפך". ברם אולי ניתן להסביר את פירושו כך: כל זמן שהגזע מחליף, העץ אמנם אינו יבש כל כך, אולם דווקא בשל כך לא תגרום העלייה לאילן לנשירה.

19 ק ע"א ד"ה תני חדא וכו', עמ' ריח. וראו הערה 154 שם.
20 לעיל, בפירוש לחלקה הראשון של הסוגיא, הבאנו את שיטת הירושלמי (ביצה ה ב, סג ע"א) שלפיה האיסור לעלות באילן הוא מחשש שמא ירעד האילן וישרו פרותיו. לפי סברה זו הסברנו כאן את שאלת הגמרא ללא התייחסות לגזרה שמא יבוא לתלוש. ברם רש"י פירש כאן על פי הסברה הבבלית (ביצה לו ע"ב) שאמרה שהחשש הוא "גזרה שמא יתלוש": "ואתי למשרי תלישה דלח, נהי דעליה דיבש אטו עליה דלח לא גזרינן, דהיא גופא גזירה, מיהו, תלישה אטו תלישה נגור". ברם אין כל צורך להסביר את שאלת הגמרא כאן על פי סברת בעל הגמרא בביצה. ראו גם פירוש רבינו חננאל (שם) ובהערה 155, שם. והשוו לפירושו לסוגיא זו, 'השמעת קול', קד ע"א-קד ע"ב, בעניין טעמי איסור השמעת קול שנאמרו בבבלי ביצה ולא נזכרו בסוגייתנו.

21 ראו סוקולוף, מילון ארמית בבליית, עמ' 1014, ערך קינסא, ובמקורות שציינן שם.
22 ראו במדור חילופי הנוסחאות.

23 פונק (עמ' 288) וקוהוט (ערוך השלם, א, עמ' 22) זיהו את אפסטיה עם מקום המבצר אבוסטתה (Abusata) ממזרח לחידקל בסמוך לעיר קטיספין. לדעת אשל (ישובי בבל, עמ' 26), רב לא פעל סביב קטיספון, היושבת על הגדה המזרחית של החידקל, ולכן יש לדחות זיהוי זה. לדעתו, מיקומה של אפסטיה הוא באזור פעולתו של רב, ליד סורא.

24 עירובין ו ע"א, ק ע"ב; חולין קי ע"א. המקרה שבחולין קי ע"א אף מצוטט באיגרת רב שריירא גאון (מהדורת לוזן, עמ' 79-80).

אלא מקום פרוץ וחסר מחיצות²⁵ ואולי אף פרצה, כפי שמרמז השורש בק"ע.²⁶ נראה אפוא שיש כאן משחק מילים מתוחכם על בקעה הלכתית שרב גדר בבואו לבבל.

מהן אותן בקעות הלכתיות שביקש רב לגדור? בסוגיית עירובין ו ע"א הוסיף רש"י, מה שלא עולה מן הסוגיא: "עמי הארצים היו ומולולי במצות, והחמיר עליהן לעשות סייג להרחיקן מן העבירה". ובסוגייתנו: "אינן בני תורה שידעו להזהר".²⁷ ברם לא זו בלבד שלא מצאנו אף לא באחת מסוגיות אלו אצל אותם אנשים רמז להתנהגות שאינה הולמת, נראה שגם עצם הטענה "רב, בקעה מצא וגדר בה גדר" הועלתה באופן מלאכותי כדי לדחות בקש את הראיה הברורה העולה ממעשהו.

בסוגיית עירובין ו ע"ב נחלקו שניים מתלמידיו המובהקים של רב בעניין מבוי שנפרץ מצדו או מראשו. רב הונא קבע שעמדת רב היתה: "אחד זה ואחד זה בארבעה", ואילו רב חנן בר רבא טען: "מצידו – בעשר; מראשו – בארבעה". רב הונא טען כנגד רב חנן: "לא תפלוג עלי, דרב איקלע לדמהריא ועבד עובדא כוותי". בתשובה לראיה זו מיוחסת לרב חנן בר רבא הטענה: "רב, בקעה מצא וגדר בה גדר". ברם פעולתו של רב בדמהריא עולה בקנה אחד עם שיטתו כפי שהיא מוצגת בירושלמי עירובין א א, יח ע"ג: "חברייא בשם רב: לא שנייא. בין שכנגדו בין מן הצד – ארבעה".²⁸ גם במקרה המובא בסוגיית עירובין ק ע"ב, שבה טענו: "והא רב איקלע לאפסטיא ואסר בגרדא!", ביקשו לסתור על ידי הביטוי האמור: רב, בקעה מצא וגדר בה גדר. אולם מסתבר שגם במקרה זה נהג רב כשיטתו המקורית, הארץ ישראלית. נוהג זה מתאים לשיטה התנאית המופיעה בסוגיא הבבלית הנ"ל וכן לאמור בסוגיית הירושלמי ביצה ה ב, כג ע"א: "תני: אין עולין באילן בין לח בין יבש".

כאמור, רש"י השלים בדבריו את הרקע לדברי הגמרא שלפיהם רב פסק במקרים אלו באופן מיוחד וחד-פעמי. לטענתו, פסקיו של רב נוצרו כנגד אנשים שזלזלו במצוות והיו פרוצים בעברות. רעיון זה נטל רש"י מן הסוגיא השלישית, שבה נאמר:

כי סליק ר' אלעזר, אשכחי לזעירי. אמ' ליה: איכו תנא דאתנייה לרב כחל? אחוייה לרב יצחק בר אבדימי. אמ' לו: אני לא שניתי לו כחל כל עיקר! רב, בקעה מצא וגדר בה גדר. דרב איקלע לטוש לפוש,²⁹ שמעה לההיא איתתא דקאמרה לחברתה: ריבעא דבשרא כמה חלבא בעי לבשולי? אמ': לא גמירי דבשר בחלב אסור! איעכב ואסר להו אפי' כחל! רב כהנא מתני הכי ורב יוסף בר אבא מתני הכי: אני כחל מיניקה שניתי לו ומתוך פלפולו של ר' היא שנה לו סתם.

רי"ן אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 169, הערה 3) העיר בנוגע למעשה שהובא שם שהוא "אינו כמובן מדברי ר' יצחק ב"א, אלא דברי סתם התלמוד". מאידך נראה שבניגוד לאפשרות שהעלה אפשטיין בהמשך דבריו, הביטוי העברי 'רב, בקעה מצא וגדר בה גדר' הוא אכן מדברי רב יצחק בר אבדימי וכך היה קבוע בתלמודו של רב כהנא. כאן אין הביטוי בא לסתור ראייה אלא אדרבה, להסביר את מקור נוסח משנתו של רב.

שתי שיטות הלכתיות מנוגדות התקיימו בעניין 'כחל שלא קרעו', וכמבואר בסוגיא שם, גם דעתו של רב עצמו לא היתה מחוורת בנידון. מסתבר אפוא שמשמעו המקורי של הביטוי הוא שרב הכריע כשיטה המחמירה כאדם הגודר עצמו (ויקרא רבה כד ו [עמ' תקנט]) מחשש עברה.³⁰ לפיכך שנה רב במשנתנו: "הכחל, קורעו ומוציא את חלבו. לא קרעו – אינו עובר עליו ואסור".

25 ראו לדוגמה: תוספתא שבת א ד (עמ' 1).

26 ראו מילון בן-יהודה, עמ' 596.

27 השו"ר רבינו חננאל (ק ע"ב ד"ה ואקשינן, עמ' ריט): "ופרקי: רב, בקעה מצא וגדר בה גדר, כלומר מקום שלא היתה בו תורה כמו בקעה, ואסר להן אפי' דבר המותר".

28 על ההקבלה בין שתי הסוגיות ראו יפה עינים ד"ה דף ו ע"א (עמ' 58). ראו גם במפרשי הירושלמי על אתר.

29 ראו אשל, ישובי היהודים, עמ' 125.

30 נראה שאין קשר בין המונח כפי שהוא כאן למשמעו של התגדלות ועשיית דבר טוב (ראו מילון בן-יהודה, עמ' 708) כפי שבא בביטויים 'הניחו להם... להתגדר בו' או 'מקום הניחו לו אבותיו להתגדר בו'. אולם בתקופה מאוחרת נודווגו שני הביטויים עד שאנו מוצאים בדברי הרמ"א (שו"ת הרמ"א סימן סד): "לא מצאו שום בקעה להתגדר בה" ובדברי הנצי"ב (שו"ת משיב דבר חלק ד סימן נח): "ובקעה מצא להתגדר בה". במקורות אלו ואחרים, משתמשים בביטוי 'בקעה להתגדר בה' שמשמעו, כאמור, סיוג והחמרה, כדי לבטא משמע כללי של 'להתגדר'.

ביקש אפוא רב לגדור פרצה הלכתית כללית כמצוות אנשי כנסת הגדולה (משנה אבות א א) לעשות סייג = גדר לתורה. רק בדברי הסתמא דגמרא נתפרש הביטוי כביכול היתה איזו 'בקעה' מסוימת שבעקבותיה פסק רב כפי שפסק. דא עקא, תוכנו של המעשה בטוש לפוש מוכיח שהוא אינו עניין לדברי רב יצחק בר אבדימי. הלוא רב יצחק בר אבדימי התייחס אך ורק ליכחל שלא קרעו ואילו מן המעשה משתמע שרב אסר כחל "לגמרי, אפילו צלי ואפילו קרעו" (כלשון רש"י בהמשך הסוגיא).

נמצא שבשתי הסוגיות בעירובין קבעו בעלי הגמרא את הביטוי 'רב, בקעה מצא וגדר בה גדר' בהתאם לאופן שבו הוא נתפרש על ידי הסתמא דגמרא בסוגיית חולין. רש"י אף הרחיב מגמה זו כשפירש בשתי הסוגיות בעירובין שמעשהו של רב נעשה מחמת אנשים שזלזלו במצוות. יש בדברים דלעיל ללמדנו לא רק על הדרך שבה הועברו ונקבעו מכתמים וביטויים על ידי בעלי הגמרא אלא אף על הפירושים שנוצרו בעקבות העתקות אלו.

